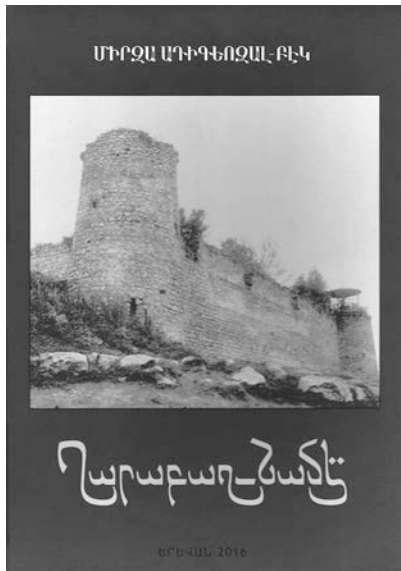

**ՄԻՐԶԱ ԱԴԻԳԵՈՉԱԼ-ՔԷԿ, Ղարաբաղ-նամէ, աշխատասիրությամբ
Արտակ Մաղալյանի, Ե., «Զանգակ» հրատ., 2016, 164 էջ:**

Արտակ Մաղալյանի աշխատասիրությամբ ընթերցողի սեղանին է դրվել XIX դ. առաջին կեսի մահմեդական պատմագիր Միրզա Ադիգյոզալ-բեկի «Ղարաբաղ-նամէ» ուսումնասիրությունը: Երեսուներկու էջ կազմող առաջաբանում նա մանրամասն ներկայացնում է Մ. Ադիգյոզալ-բեկի կողմից սույն գիրքը ձեռնարկելու շարժառիթները, դրա կառուցվածքը, արժեքներն ու հեղինակի կենսագրությունը, խոսում ժամանակաշրջանի հիմնախնդիրների մասին: Միրզա Ադիգյոզալ-բեկը ծնվել է XVIII դ. 80-ական թթ. Ղարաբաղում: 1795 թ. ամռանը, երբ Իրանի տիրակալ Աղա Մուհամմադ խանի զորքերը արշավում են Ղարաբաղ, ապագա պատ-

միջը ծնողների հետ փախչում է Թիֆլիս: Որոշ ժամանակ անց Ադիգյոզալ-բեկի ընտանիքը միանում է Գյուլիստանի Մելիք-Աբով Մելիք-Բեգլարյանի հպատակներին և նրա հովանավորությամբ բնակություն հաստատում Բոլնիսում: 1799 թ. վերջերին Ադիգյոզալ-բեկը ծառայության է անցնում վրացական արքունիքում՝ որպես գրագիր-թարգմանիչ: Մասնակցում է 1804-1813 և 1826-1828 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմներին և մեծապես շահում է ռուսական զինվորական իշխանությունների վստահությունը: 1830 թ. սկզբին թողնելով շուրջ 30-ամյա զինվորական ծառայությունը՝ աշխատանքի է անցնում Ղարաբաղի գավառական դատարանում, ինչն էլ նրան հնարավորություն է տալիս առավել մոտիկից ու խորքից ծանոթանալ այդ երկրամասի պատմությանն ու առօրյային: Հավաքում է անհրաժեշտ նյութեր, որոնք օգտագործում է «Ղարաբաղ-նամէ» աշխատությունը շարադրելու ընթացքում: Այն գրել է 1845 թ. 65 տարեկան հասակում:

Մանրամասն ներկայացնելով օտարազգի պատմիչի կյանքն ու գործունեությունը՝ Ա. Մաղալյանը քննում է աշխատությանն առնչվող պատմագիտական վարկածներն ու տեսակետները: Մանրակրկիտ դիտարկում է նաև այն հաղորդումները, որոնց հիման վրա հայ պատմագիտությունը կարող է հիմնովին ջախջախել աղբրեջանական «պատմաշինարարների» սարքած

«տեսակետները» Ղարաբաղի պատկանելության, նրա էթնիկ բնակչության կազմի և այլ հիմնախնդիրների վերաբերյալ:

Ժամանակագրական առումով «Ղարաբաղ-նամեն» սկսվում է 1736 թ. Մուղանի դաշտում գումարված «կուռույթայի» (ավագանու ժողովի) նկարագրությամբ, որի հետևանքով Նադիր նվաճողը տիրացավ Իրանի գահին: Իր գահակալությանը դեմ արտահայտված Գանձակի խանի իշխանությունը թուլացնելու նպատակով նա Խամսայի մելիքներին հանում է Գանձակի խանության ենթակայությունից և դնում իր անմիջական ենթակայության ներքո: Ա. Մաղալյանը, ուշադրությամբ քննելով սույն հաղորդումը, շեշտում է, որ, փաստորեն, ոչ այլ ոք, եթե ոչ հենց ինքը՝ մահմեդական պատմագիրն է վկայում Նադիր շահի կողմից Գանձակի բեկլարբեկությունից անկախ հայկական ինքնավար իշխանության կազմավորման մասին: Հայ պատմաբանը սույն տեղեկության իսկությունը հաստատելու համար վկայակոչում է Խամսայի մելիքությունների գահերեց Դիզակի Մելիք-Եգանի ընդունարանի մուտքի վիճակի արձանագրությունը. «Ես չթողեցի, որ Հայաստանից գերի գնան: Արաղից շահ Նադիր զորեղ թագավորը իր զորքով եկավ, երկիրը օսմանլուի ձեռքից առավ: Նրան էլ այնքան ծառայություն մատուցեցի, որ նա քրիստոնյա ազգի 6 մահալների՝ Թալիշի, Ջրաբերդի, Խաչենի, Վարանդայի, Քոչիզի և Դիզակի վրա ինձ որպես խան և բեկլարբեկ կարգեց, շնորհ արեց»: Ահա սույն երկու կարևորագույն և արժանահավատ փաստերը լավագույնս հակադարձում են ժամանակակից ադրբեջանցի պատմաբան-կեղծարարների շինծու տեսակետներին Արցախի պատկանելության վերաբերյալ:

Մ. Ադիգյոզալ-բեկի աշխատության երկրորդ գլխում, որտեղ տրվում են տխրահռչակ Փանահ խանի ազգաբանությունը և նրա հաստատումը Արցախում, խոսվում է նաև այն մասին, որ Նադիր շահի կողմից գլխատման դատապարտված Փանահը կարողացավ ոչ միայն խուսափել մահապատժից, այլև բարձրանալ մինչև խանի աստիճանի: Այս կապակցությամբ Ա. Մաղալյանը գրում է. «Սակայն, պետք է նկատի ունենալ, որ Ղարաբաղի խանության հիմնադիր հորջորջվող Փանահը խանի տիտղոս ստանալու պահին դեռևս Խամսայում չէր գտնվում, այնտեղ ոչ մի իշխանություն չունեց: Այդ պահին Փանահ խանի տիտղոսը ձև էր առանց բովանդակության» (էջ 9): Սա անչափ դիպուկ և պատմական իրողություններից բխող միանգամայն ճշմարտացի դիտարկում է:

Իր նորահաստատ իշխանությունը ամրապնդելու նպատակով, Փանահը որոշում է նստակյաց կյանք վարել և 1748 թ. Քյաբիրլուի մոտակայքում կառուցում է Բայաթ բերդը: Այս առնչությամբ շատ տեղին և համոզիչ է անվանի հայ պատմաբան Լեոյից արված հետևյալ վկայակոչումը. «Քյաբիրլուն մեծ աջակցություն էր ցույց տալիս նրան, և նա արագ կերպով ավագակապետի

դիրքից անցնում է տիրապետողի դիրքին, իրեն հպատակեցնելով Ղարաբաղի տափարակներում թափառող ցեղերը: Ինքն էլ մի թափառական՝ իշխանություն ձեռք բերելուց հետո նա հասկանում է նստակեցության անհրաժեշտությունը» (էջ 9): Ա. Մաղալյանը այս ամենին ավելացնում է նաև իր դիտարկումը, թե՛ նստակյաց կյանքի անցնելու անհրաժեշտության գիտակցումը հեղաբեկում էր քոչվորական աշխարհընկալման մեջ: Ահա այստեղ ակնհայտ է դառնում այն ճշմարտությունը, թե ինչպես քոչվորապետ Փանահին հաջողվեց բնավորվել Արցախ աշխարհի սրտում, որի մասին նա անգամ երազել էր կարող: Անշուշտ, մեր թշնամիները չէին կարող տիրել հայոց պատմական հողերին, եթե դեր չխաղային դավաճանները: Մի երևույթ, որը միշտ էլ կենսունակ է եղել մեր պատմության բոլոր ժամանակներում:

Ա.Մաղալյանը փաստառատ տվյալներով և հիրավի արդար վրդովմունքով դատապարտում է XVIII դարակեսի դավաճաններին և նրանց ազգակործան ընթացքը կամա թե ակամա արդարացնողներին: Այդ դավաճանների շարքում Մելիք-Շահնազարի բացասական կերպարն է անեծքի պես մնացել անցնող-գնացող ժամանակների հոլովոյթում: Այս ամենի մասին պատմաբանը առարկայական խստությամբ բանաձևում է այսպես. «Մելիք-Շահնազարի հայրենադավ գործունեությունը չափազանց ծանր ազդեցություն ունեցավ Արցախի հայկական իշխանությունների վրա: Նրա գործունեությունը գնահատելիս միշտ պետք է նկատի ունենալ այդ հանգամանքը: Այս խորապատկերում, կարծում ենք, սխալված չենք լինի, եթե պնդենք, որ Մելիք-Շահնազարի բացասական կերպարի հեղինակը ոչ թե Ադիգյոզալ-բեկն է, Բաֆին կամ մեկ այլ ուսումնասիրող, այլ հենց ինքը Մելիք-Շահնազարը՝ իր ազդեցությամբ գործերով» (էջ 12):

Ադիգյոզալ-բեկի, ինչպես նաև հեղինակների տեղեկությունների հիման վրա Ա. Մաղալյանը ևս մեկ անգամ վերահաստատում է այն ճշմարտությունը, որ քոչվորապետ Փանահի՝ Շուշիում հաստատվելը (ինչը տեղի ունեցավ հայ մելիքական ուժերի պառակտման պատճառով) ավերիչ հետևանքներ ունեցավ Արցախի էթնիկական, ազգային, քաղաքական, բարոյական նկարագիրը աղարտելու առումով: Եվ հենց Արցախի սրտում՝ Շուշիում, հաստատվելն էր, որ կենսունակություն հաղորդեց տափարակներում անխուսափելի կործանման դատապարտված խանությանը՝ ձևը վերածելով բովանդակության (էջ 14), նշում է Ա. Մաղալյանը:

Հենց այդ ժամանակներից էլ սկսվում է այլացել և այլակրոն էթնիկ տարրերի ներթափանցումը Արցախ: Դրանց մեջ էին թուրք-թաթարական և քրդական քոչվոր ու կիսավայրենի այնպիսի ցեղախմբեր, ինչպիսիք էին ջևանշիրցիները, սարըջալլուները, օթուզիքիները, քյաբիրլուները, քուանիները, իգիրմիդորթները, որոնց բնակեցումը Արցախում իսկական չարիք

դարձավ արցախահայության համար: Այդ մասին բավական խոսուն փաստեր է ներկայացնում պատմիչ Ադիգյոզալ-բեկը:

Եվ Արցախ աշխարհի բնիկ տերերի՝ հայերի և, մյուս կողմից, եկվոր, խաշնարած էթնիկ տարրերի միջև XVIII դ. կեսերից ծայր է առնում դաժան հակամարտությունը, որը շարունակվում է մինչ այսօր: Ահա սա է պատմական ճշմարտությունը, որը սույն աշխատությամբ ընթերցողներին է ներկայացնում պատմաբան Արտակ Մաղալյանը:

Հավելենք նաև, որ այս գիրքը իր հաստատուն տեղն ունի հայագիտական արժեքավոր գործերի շարքում, ուստի խիստ անհրաժեշտ է դրա թարգմանությունը օտար լեզուներով:

ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ Ա.Հ.

Պատմական գիտությունների թեկնածու